

Czapska, Anna

Rozwój przestrzenny i architektura Szczuczyna od XVII do XIX w. = Пространственное развитие и архитектура Щучина в XVII-XIX вв. = The extension of the town Szczuczyn and its architecture in the 17th to the 19th centuries

"Rocznik Białostocki", 10, 1971, s. [163]-190

Zdigitalizowano w ramach projektu pt. Digitalizacja i udostępnianie online czasopisma „Rocznik Białostocki”, dofinansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (nr umowy 834/P-DUN/2019).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA CZAPSKA

ROZWÓJ PRZESTRZENNY I ARCHITEKTURA SZCZUCZYNA
od XVII do XIX w.

Пространственное развитие и архитектура Щучина в XVII—XIX вв.

The extension of the town Szczuczyn and its architecture
in the 17th to the 19th centuries

POŁOŻENIE MIASTA I RYS HISTORYCZNY

Miasteczko Szczuczyn leży nad górnym biegiem rzeki Wiszy na terenie pomorenowym, lekko pofalowanym, na wzniesieniu ok. 130 m nad poziomem morza, w okolicy niegdyś zalesionej, obecnie prawie zupełnie pozbawionej większych lasów. Od najbliższego miasta, jednocześnie powiatu, Grajewa, oddalone jest o ok. 17 km. Powiat Grajewo leży na północno-wschodnich kresach Polski, w woj. białostockim.

W czasach średniowiecza cały obszar pokrywała gęsta puszcza leśna, powoli wycinana przez osadników. Bogaty w lasy teren dostarczał taniego i łatwo dostępnego budulca, co sprzyjało rozwojowi budownictwa drewnianego. Bogactwo kamienia narzutowego pozwalało na częste używanie go do fundamentów budowli, tak drewnianych jak, o wiele radszych, murowanych. Okolice Szczuczyna wchodziły początkowo w skład woj. mazowieckiego, ziemi wiskiej, powiatu wąsowskiego. Najstarsze wiadomości o okolicy Szczuczyna pochodzą z XV w.¹ Nazwa Szczuczyn wiąże się z rodem Szczuków, którzy już przed rokiem 1426 otrzymali na tych terenach nadania od książąt mazowieckich. Założyli oni kilka wsi: Szczuki-Falisławy (dziś wieś Barany), Szczuki-Marciny (dziś Skaje), Szczuki-Piotrowe (później Szczuki-Pawelki)². Część dóbr Marcin Szczuka sprzedał w 1466 r. książętom mazowieckim i powstała w ten sposób wieś Szczuki-Litwa, inaczej Szczuki-Książę, dla której z czasem ustaliła się nazwa Szczuczyno-Litwa. Tę część w XVII w. otrzymał za zasługi Stanisław Antoni Szczuka, podkanclerzy litewski, późniejszy założyciel miasta Szczuczyna. Według danych archiwalnych, budowa miasta

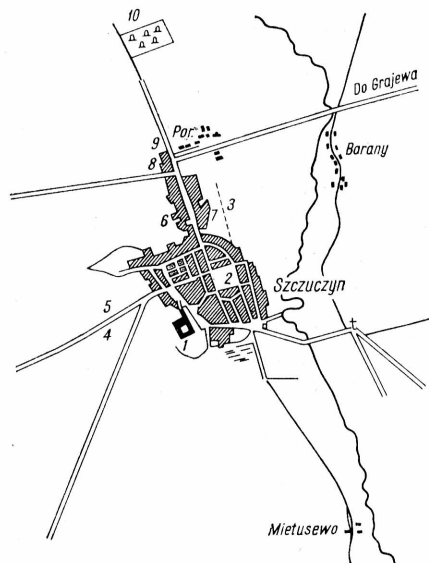
¹ Miasta polskie w tysiącleciu, t. I, Warszawa 1969, s. 288.

² Pierwszy znany dokument, wspominający nazwisko Szczuków na tym terenie, to wystawiony w 1437 r. przez księcia Władysława Mazowieckiego, mówiący o zakupie ziem koło Wąsoszy. Od 1611 r. wieś Szczuki, należąca do Andrzeja Szczuki, jest na długo siedzibą tego rodu. Ród Szczuków, herbu Grabie, osiadły w ziemi wiskiej, był właścicielem tych ziem od XV do XVIII w., aż do śmierci ostatniego z rodu, Stanisława Antoniego Szczuki, założyciela miasta Szczuczyna.

przypada na koniec XVII w. w miejscu wsi i folwarku Szczuki i Szczuczyn.

Pod opieką możnych właścicieli Szczuczyn rozrastał się i spychał powiatowy Wąsosz na plan drugi. Stare drogi handlowe przesunęły się z Wąsoszy do Szczuczyna, w którym krzyżowały się: droga do Kolna z Grajewa z drogą z Wizny i Łomży do Prus oraz z Goniądza do Prus.

Podkanclerzy litewski S. A. Szczuka zamiłowany w muzyce, posiadacz własnej kapeli, był znawcą architektury i kolekcjonerem. Przyjaźnił się z architektem L o c c i m, który projektował dla niego dwór w Winiarach nad Pilicą. Często też korzystał z rad i artystycznych doświadczeń

Ryc. 1. Szczuczyn, przerys z mapy tzw. Kwatermistrzostwa z połowy XIX w. ze zbiorów AGAD w Warszawie

1 — kościół parafialny i klasztor, 2 — rynek, 3 — teren dawnego pałacu, 4 — cmentarz katolicki, 5 — cmentarz prawosławny, 6 — zbór ewangelicki, 7 — bożnica-dom modlitwy, 8 — poczta z XIX w., 9 — bożnica, 10 — cmentarz żydowski

czeń swego kuzyna, opata Kazimierza S z c z u k i, późniejszego biskupa chełmińskiego, który również znał się doskonale na sztuce i architekturze. Dzięki staraniom i opiece artystycznej biskupa Szczuki powstało w kraju szereg budowli sakralnych, które wznosił lub przebudowywał (np. kościół w Tarczynie, Łomży, Wąsoszy, Białaczewie i inne)³.

S. A. Szczuka, sekretarz i przyjaciel króla Jana III, uzyskał od

³ I. Gieysztor, A. Zahorski, Cztery wieki Mazowsza, Warszawa 1968, s. 114.

króla dla nowo założonego miasta przywilejem z 1692 r. prawo magdeburskie oraz przywileje odbywania jarmarków⁴. Dalsze potwierdzenie przywilejów uzyskało miasto od Augusta III w 1699 r., a następnie w 1703 r. od Augusta II i w 1779 r. od Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Założyciel miasta zmarł w 1710 r., a majątek cały przeszedł w ręce rodziny Potockich drogą małżeństwa z Marianną Kątską, wnuczką podkanclerzego. W końcu XVIII w. Szczuczyn był własnością generała Łączyńskiego, a na początku XIX w. należał do Kisielnickich, Chojnowskich, następnie w XX w. do Miłosków.

W czasie lokacji, na przełomie XVII/XVIII w. ludność była przeważnie polska, trudniąca się handlem i rolnictwem. Sprowadzeni też byli przez fundatora w 1698 r. sukiennicy niemieccy posiadający folusz (dawny młyn). W 1712 r. morowe powietrze zdziesiątkowało ludność. Od początku XIX w. w mieście osiedliło się wielu Żydów. Zajmowali się oni głównie handlem bydła. Ludność z dawna osiadła zajmowała się sukiennictwem, garncarstwem, garbarstwem, tkactwem, złotnictwem itd.

Rozwój gospodarczy i administracyjny miasta nastąpił w okresie porobiorowym, kiedy Szczuczyn znalazł się w granicach pruskich, a zwłaszcza w okresie Księstwa Warszawskiego, kiedy był siedzibą podprefektury, sądu pokoju, komory celnej, średniej szkoły pijarów z konwentem dla 150 uczniów (później Szkoły Wydziałowej). Podstawowe zajęcia ludności stanowiły w tym czasie dobrze rozwinięty handel i rzemiosło. W 1820 r. w Szczuczynie było 11 gorzelni-browarów, 7 karczem, 4 jatki, młyn, garbarnia, farbiarnia, wytwórnia dywanów, liczni kowale, stolarze, tokarze itd.⁵ Ale w latach dwudziestych i trzydziestych miasto nie rozwija się dalej. Na skutek olbrzymiego pożaru, który w 1858 r. zniszczył 186 domów, następuje regres miasta. Urzędy przeniesiono do innych miast, zamknięto szkołę. Po odbudowie w 1866 r. stał się Szczuczyn ponownie siedzibą powiatu w guberni łomżyńskiej. Były czynne 2 browary, gorzelnia, wapienniki i 2 młyny, ale nie wrócił już do dawnego znaczenia. Odsunięty od wybudowanej w drugiej połowie XIX w. linii kolejowej przeżywał proces powolnego upadku rzemiosła i zamierania handlu na rzecz Grajewa, gdzie zostały później (1918 r.) umieszczone władze i urzędy państwowe.

W okresie międzywojennym był drobnym ośrodkiem lokalnym typu rolniczego. Kompletnego zniszczenia dokonały władze okupacyjne niszcząc połowę ludności w latach 1939—1944.

⁴ Wraz z prawem miejskim magdeburskim otrzymuje Szczuczyn herb: na białym polu złota ośmioramienna gwiazda.

⁵ Miasta polskie w tysiącleciu, o.c.

Miasteczko pozbawione przemysłu (obecnie 1 fabryka mydła) żyje z handlu regionalnego i rolnictwa. Jest dziś ośrodkiem niższego szkolnictwa w zasięgu najbliższego rejonu. Posiadając piękne zabytki architektury i dawne tradycje historyczne mogłoby stać się jednym z ośrodków turystyki na szlaku, który prowadzi tędy z południa na jeziora mazurskie i augustowskie, przy odpowiednio przygotowanej bazie noclegowej.

ROZWOJ PRZESTRZENNY MIASTA

Założyciel Szczuczyna, Stanisław Antoni Szczuka⁶, był znanym działaczem politycznym, doskonale wykształconym, autorem niewielkich traktatów politycznych. Znajomość i zainteresowanie sztuką i architekturą pozwoliły mu na osobistą ingerencję i opiekę artystyczną nad budowlami przez siebie wznoszonymi.

Budowę miasta rozpoczął podkanclerzy w 1689 r. w miejscu istniejącej wsi i folwarku. W pierwszym okresie budowy nowego miasta prowadzi Szczuka artystów z zagranicy przez swego kuzyna K. Szczukę. Mieszkający wówczas w Warszawie opat prowadzi w tej sprawie liczną korespondencję (1861 r. — listy Szczuki).

Miejsce na miasto zostało przez Szczukę wybrane na wzgórzu otoczonym lasami i podmokłymi łąkami rozlewiska rzeki Wissy. Podmokła okolica wymagała licznych robót inżynierskich. System kanałów regulował rozlewiska, tworząc z nich system obronnych fos. Umocnienia ziemne, bastiony, fosy otaczały teren przyszłego zamku usytuowanego na północ-wschód od miasta, nad rzeką. Architektem projektującym urbanistykę przyszłego miasta był Francuz de Flaniers⁷, prowadzący z podkanclerzem żywą korespondencję w sprawie planów nowej budowy⁸. Prace ziemne nad systemem kanałów, śluz, obwarowań i fos wokół miasta, nad ukształtowaniem stawów i wytyczeniem terenu zabudowy miejskiej trwały przez cały rok 1689. Z korespondencji między Szczuką a architektem wynika, że w 1690 r. istniał już sporządzony plan zamku z obwarowaniami. Miał to być obronny „palazzo in fortezza”. De Flaniers wykonał również plany kilku domów murowanych w mieście. W tym ce-

⁶ Urodzony w 1654 r., zmarł w Warszawie w 1710 r.; jest pochowany w podziemiach ufundowanego przez siebie kościoła w Szczuczynie, gdzie znajduje się jego ciekawy portret trumienny.

⁷ Architekt polecony Szczuce prawdopodobnie przez kuzyna opata. S. Łoza, Architekci i budowniczowie w Polsce, Warszawa 1954, s. 80. De Flaniers — architekt, inspektor fabryk podkanclerzego Szczuki. Pracował w Szczuczynie Podl. i w Radzynie nad wznoszeniem pałaców oraz budowli różnych, a także planował rozwiązania urbanistyczne Szczuczyna. AGAD, Archiwum Potockich, nr 163, t. 13, notatki E. Łopacińskiego.

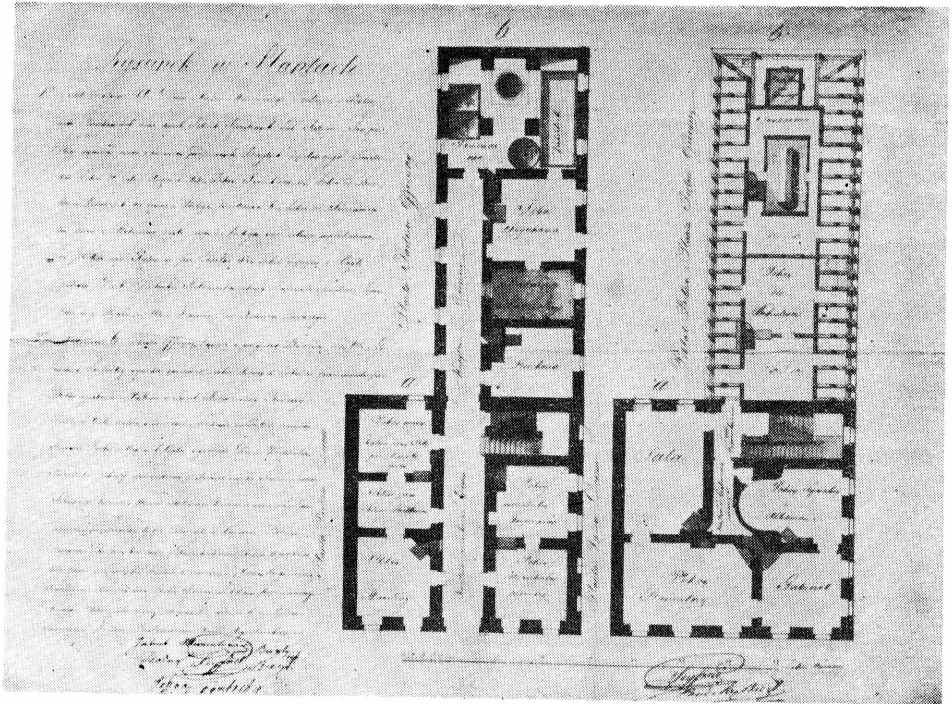
⁸ Korespondencja podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego Stanisława Szczuki, Archiwum Potockich, Zbiory AGAD, E. Łopacińskiego.

Ryc. 2. Szczuczyn, kościół, portret trumienny fundatora kościoła
A. Szczuki, fot. ze zbiorów PIS w Warszawie

lu w pobliżu wzniesiono cegielnię — „piec” — do wypalania dużej ilości cegły, koniecznej do prowadzenia licznych budów.

W 1692 r. S.A. Szczuka osobiście wizytuje roboty budowlane prowadzone przez de Flaniersa w mieście i najwidoczniej niezadowolony z postępu i jakości prac zwalnia architekta. Do dnia dzisiejszego zachowała się w Szczuczynie tylko jedna kamieniczka projektu Flaniersa; jest nią narożny budynek przy Rynku 1 (róg ul. Gumiennej i ul. Szpitalnej), zaprojektowany przez niego w 1691 r. Zachowany do dziś rysunek tego budynku z 1825 r. przedstawia plan, który w zasadniczym układzie nie uległ prawie żadnym zmianom.

Ryc. 3. Szczuczyn, rzut parteru i piętra XVIII-wiecznej kamienicy przy rogu ul. Gumiennej i Rynku, fot. ze zbiorów PIS w Warszawie

Prace budowlane w mieście w latach 1692—1694 prowadzili miejscowi majstrowie, bez nadzoru architekta. Kanclerz bywał często w Szczuczynie, a ok. 1698 r. sprowadził do dopilnowania prac przy budowie miasta i zamku młodego 25-letniego architekta, Józefa Fontanę⁹, który zajął się również dopilnowaniem prac przy budowie kościoła zaprojektowanego

⁹ Józef Fontana (ur. 1676 — zm. ok. 1741). S. Łoza, o.c. Występuje po raz pierwszy w 1707 r. w Szczuczynie przy budowie pałacu i kościoła (1696, 1700 r.), oraz klasztoru pijarów od 1696 r., za co od podkanclerzyny Konstancji Szczuczyny otrzymał w zastaw folwark Świdry pod Szczuczynem. Ponieważ o tym samym imieniu i nazwisku pracuje w Polsce już wcześniej jeden architekt, nazywany jest często Józef Fontana II.

Aldona Bartczakowa pisze o nim: „Badania wileńskich materiałów archiwalnych, prowadzone przez Euzebiusza Łopacińskiego, wykazały, że istniało kilku Fontanów noszących imię Józef i piastujących godność sekretarza i architekta królewskiego. Jeden z nich, działający w Warszawie, Grodnie i Wilnie, syn Dominika Fontany i Tekli z Pereświat-Sołtanów mógł być — według Łopacińskiego — ojcem Jakuba. Czy był to ten sam Józef, który od 1698 r. pracował w Szczuczynie przy budowie kościoła pijarów i następnie mieszkał w Warszawie — na razie nie wiadomo... Wiadomo jedynie, że Józef był siostrzeńcem pracującego wcześniej w Polsce Jana Chrzyciela Ceroniego (za pośrednictwem którego mógł być ewentualnie sprowadzony do Polski)... Po raz pierwszy spotykamy Józefa Fontanę w Szczuczynie w charakterze «magistra» i nadzorcy robót prowadzonych przy budowie rezydencji podkanclerzego St. A. Szczuki, a następnie przy wznoszeniu murów kościoła i klasz-

wanego przez architekta Józefa Piolę¹⁰. Piola, prowadzący wiele robót na terenie całego kraju, chętnie wyręczał się J. Fontaną, uważając go za zdolnego, wyrabiającego się architekta. J. Fontana wprowadził też liczne poprawki do planu urbanistycznego de Flaniersa. Szczuczyn składał się ze Starego Miasta, którego centrum stanowił Główny (Stary) Rynek (o wymiarach: 155 m × 130 m), oraz z Miasta Nowego, założonego później, w końcu XVIII w., ale tworzącego jedną całość administracyjną. Rozbudowa miasta szła w kierunku północnym, przy Trakcie Choynowskim, prowadzącym w stronę Grajewa.

Stare Miasto powstało z fundacji Szczuki na przełomie XVII—XVIII w., a Nowe w końcu XVIII w., na północ od Rynku Głównego za Strugą Księżanką, która przecinała miasta skośnie, ze wschodu na zachód. Na Rynku Starego Miasta był ratusz z kramami. Obudowa przeważnie parterowa, drewniana, w końcu XIX w. została powoli zastąpiona murowaną. Ulice brukowane, zaprojektowane były szerokie; szczególnie nowo zaprojektowana główna ulica Nowego Miasta, Zamkowa, posiadała bardzo duży przekrój w stosunku do niskiej, parterowej zabudowy.

„...Rynek Starego Miasta jest to najznacniejszy obszar, czworościenny w pośród zabudowanych Placów Ubikację mający — którego służy ku Jarmarkom i Targom zwykłym, oraz zawiera kramy handlowe z Ratuszem. — Takowy celem się miasta być uważa, przeto place zamieszkałe, budową swą ony otaczające ... Składa się ów Rynek z czterech placowych części, czyli połaci, a to według podchodzących ulic Gościńcowych, a więc o tych połaciach specyfikacja jak następuje ... Rynku Starego Miasta 1 Połać na wschód słońca położona, która od ulicy Gumiennej do Wąsowskiej przeciągając się końcami placów opiera o uliczkę partykularną Wiszniewską ... Rynku Starego Miasta 2 Połać na północ położona, która od ulicy Wąsowskiej i uliczki z Rynku partykularnej ku Krzywemu Kołu przeciągając się, końcami placów opiera się o ulicę Tatarską lub Nad Stawną zwaną ... Rynku Starego Miasta 3 Połać na Zachód słońca 1-szej przeciwnie położona, która od uliczki na Staw prowadzący, ku ulicy Zamkowej przeciągając się końcami Placów opiera o uliczkę Krzy-

toru pijarów — według projektu Józefa Pioli. Robotami tymi kierował on do 1722 r. Józefa Fontanę można w pewnym sensie nazwać protoplastą rodu Warszawskich Fontanów, bowiem od 1715 r. mieszkał stale w Warszawie... Dzięki otrzymanemu po Ceronim spadku oraz przyjęciu w dzierżawę od Szczuków majątku Świdry (koło Szczuczyna) mógł urządzić się i rozpocząć pracę zawodową w Warszawie”. Jakub Fontana architekt warszawski XVIII wieku, Warszawa 1970, s. 13—14.

¹⁰ Józef Piola zm. 1715 r. S. Łoza, o.c., s. 234: „Od 1693 r. architekt królewski I Rzeczypospolitej. W 1715 r. w nagrodę za pracę jego pałac naprzeciw Nowej Warszawy został zwolniony od podatków i ciężarów”. Prace: pałac w Nakomiadach, pow. Mrągowo (1707—1717), projekt kościoła paulinów w Warszawie, klasztor paulinów we Włodawie dla L. Pocieja, razem z J. S. Bellottim kościół w Świdrze koło Sokółki, pałac w Szczuczynie dla Szczuki, domniemany architekt pałacu w Róźance.

wego Koła... Rynku Starego Miasta 4 Połąć na Południe uważająca się, która od ulicy Grabowskiej, ku Kościelnej, przeciągając się, końcami Placów opiera się o ulicę Wesolą”¹¹.

Rynek Główny był więc placem handlowym, ale nie jedynym. Stare Miasto posiadało 3 rynki: największy w środku miasta — Rynek Główny z ratuszem — siedzibą władz miejskich oraz z kramami — centrum życia handlowego. W części południowej miasta w obrębie obwarowań był Rynek Kozi, inaczej zwany Targowica lub Jałowy, miejsce targów bydłem, na którym usytuowane były stodoły. Trzeci Rynek Koński — to obecnie teren, który zajął zieleniec-park, między ulicami: Ogrodową, Senatorską, Nową, Łomżyńską (dawna Grabowska). „...Rynek Koński dający przy sobie egzystencję Placom ulicy Książańskiej, na którym jest erekcyja Magazynu Powiatowego, według wygrozdzenia wziętym jest aż do ulicy Grabowskiej...¹²

Od Rynku Głównego w kierunku południowym szła ul. Wąsowska, przy niej, po stronie wschodniej, był nad rzeką Wissą młyn wodny. Według planu z 1868 r. przy ul. Wąsowskiej za placem usytuowany był cmentarz tatarski.

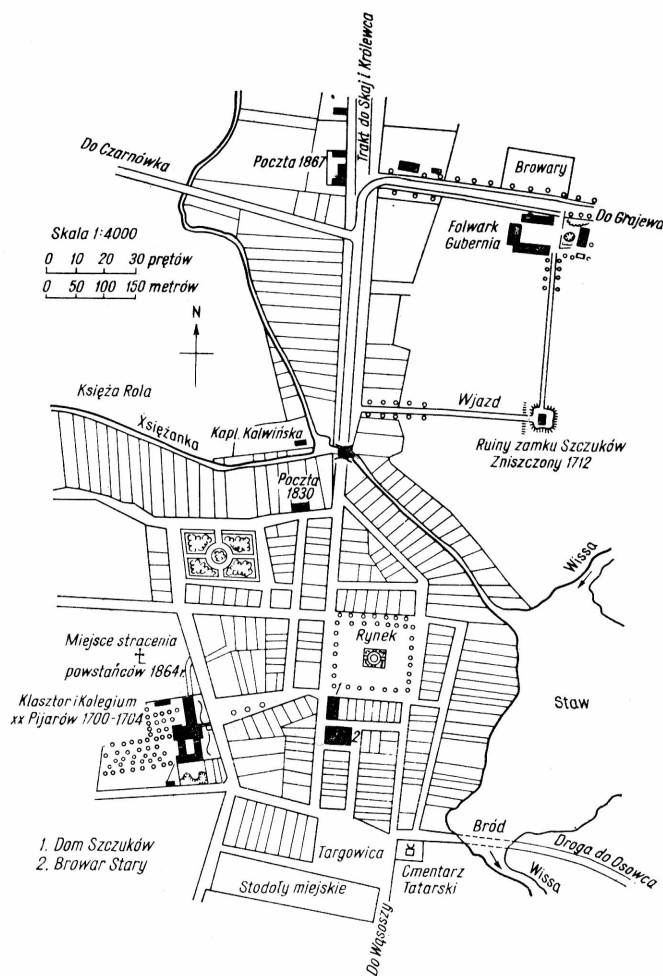
Niegdyś ulice graniczne Starego Miasta były jednocześnie linią obwarowań — w zarysie układ wieloboczny zachował się pomimo regulacji w XIX w. Stare Miasto zamykało się w obwodzie — od wschodu ulicami: Nadstawną i Krzywą, od zachodu posiadłościami kościelno-klasztornymi przy ul. Szpitalnej, między ul. Senatorską i Łomżyńską, od południa Rynkiem Końskim, od północy rzeczką-kanalem Książanką.

Kompozycja miasta rozwija się wokoło dwóch rynków. Rynek Główny z ulicami wybiegającymi z czterech narożników: ul. Kilińskiego (dawna Zamkowa), ul. Łomżyńska na osi pierzei północnej, ul. Wąsowska rozwidlająca się na Rynku Kozim, ul. Kościelna rozszerzająca się ku kościołowi dochodząca prostopadle do ul. Szpitalnej, biegnącej półkolem u podnóża wzgórza kościelnego. Zabudowa bocznych ulic była mieszana drewniano-murowana i tworzyła luźną zabudowę wśród ogrodów.

Od połowy XIX w. zaczyna się wyraźny upadek gospodarczy miasta, a za tym idące zniszczenia zaniedbywanych budynków użyteczności publicznej. Już według zapisów z 1821—1822 r. ratusz i kramy w rynku waliły się, a próba w 1840 r. odbudowy ratusza przez ówczesnego właściciela Kisielnickiego nie doszła do skutku z braku zezwolenia władz gubernialnych na remont. Wielki pożar w 1858 r. dokonał reszty zniszczenia — spłonęło 186 domów oraz 178 zabudowań gospodarczych (16 murowanych, 13 półmurowanych, 157 drewnianych).

¹¹ Inwentarz dóbr szczuczynskich z lat 1810—1811, WAP w Białymstoku, zespół Sądu Pokoju w Szczuczynie, Wydz. Hip. sygn. 120.

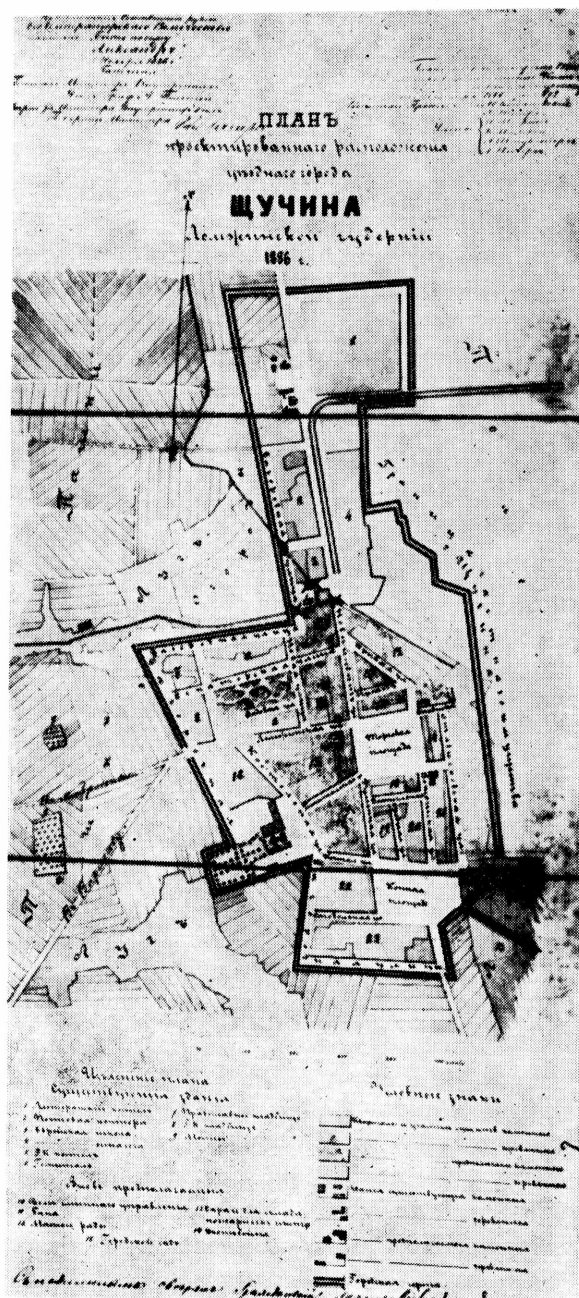
¹² Ibid.

Ryc. 4. Plan miasta Szczuczyna z 1868 r., przerys ze zbiorów PAN

Powstał nowy plan odbudowy miasta. Rynek Główny obudowano powoli domami murowanymi w myśl obowiązującego przepisu ogniochronnego. Rosyjskie plany z lat 1868—1886 pokazują regulację planu miasta w granicach dawnych obwarowań projektowanych w XVIII w. Z tego okresu pochodzi rozszerzenie ul. Kościelnej, wychodzącej z narożnika rynku. Otrzymała ona kształt trójkątnego placu, przez nadanie jej skośnego kierunku w stronę wzgórza kościelnego. W XX w. nie wprowadzono dalszych zmian w układzie miasta.

Na północ od Starego Miasta, za rzeczką Księżanką, za mostem powstało Nowe Miasto, utworzone z należących do rezydencji „Ogrodów”,

Ryc. 5. Plan miasta Szczuczyna z 1886 r., fot. ze zbiorów PIS

„Zamczyska” oraz pól zwanych „Folwark” lub „Lokacja”. Nowe Miasto rozwijało się wzdłuż traktu do Grajewa.

„Nowe Miasto oznacza place nie tak dawno od dziedziców na używanie mieszczan, na obowiązek płacenia stąd czynszów, nadane. Utworzyło się z ogrodów Książskich, dawniej na dwór należnych, z Pola Folwark, z Pola Lokacya i z Pola dwornego Zamczysko — których wszystkich uroczysk na zabudowania Nowego Miasta przeznaczonych. Ubikacja jest bardzo przyległa Staremu Szczuczyńskiemu Miastu, bo się nie więcej oddala, jak tylko stawkiem małym i wodocięciem Strugi Książki. Cokolwiek tedy jest zbudowanego za rzeczoną Strugą i za mostem na niej, wszystko to mając się w stronę ku wsi Skajom, znaczy Nowe Miasto”¹³.

Przy ul. Zamkowej (dziś Kilińskiego) na początku XIX w. wzniesiono budynek nowej poczty, przed którym ustawiono pomnik Samuela Szpilowskiego¹⁴. Stara poczta mieściła się przy ul. Książka według planu z 1868 r. Obok znajdowała się synagoga i szkoła żydowska, bliżej rzeczki Książki stał zbór luterański.

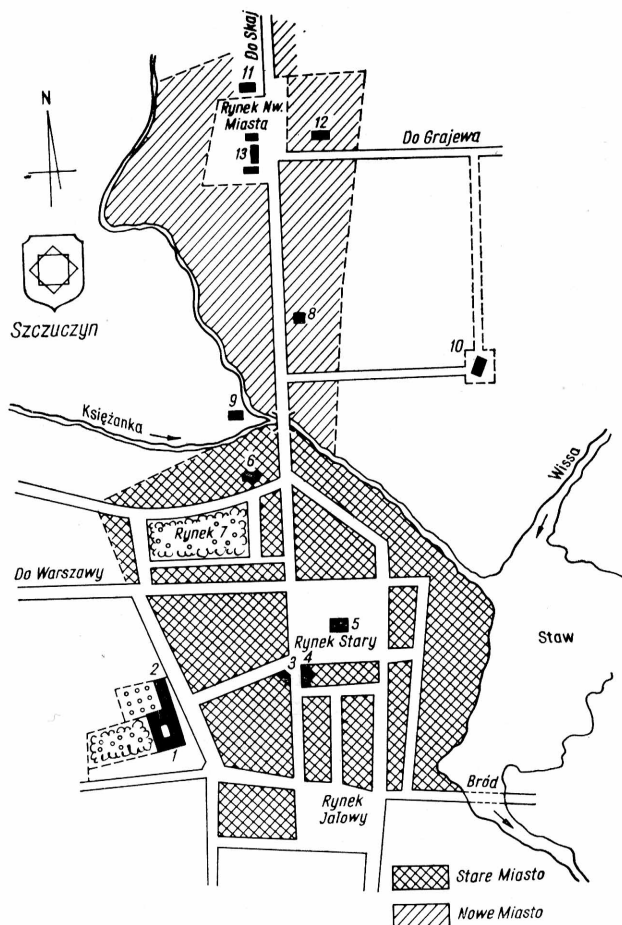
Na skraju Nowego Miasta był prostokątny rynek, posiadający 3 pierzeje zabudowane, a czwartą stroną przylegający do ul. Zamkowej. „Ulica Zamkowa bierze początek z mostu Strugi Książki; pociąga się na długość aż do Gościńca Choynowskiego, prosto wyprowadzonego — a dalej będzie Rynek Nowego Miasta... Rynek Nowego Miasta jest to wszystkie te pomieszczeń miejskich zabudowanie, które się wykazuje lokować za Gościńcem Choynowskim ku wsi Skaje zwanej i gdzie exystuje murowana Szkoła Żydowska... na wprost Gościńca Choynowskiego nad starą wjezdnią karczmą..., plac z domem murowanym Przyszkółku Żydów... Plac Łaźni Żydowskiej o domie murowanym w tyle placów za Ruczajem...”¹⁵

Na wschód, aż do Wissy były ogrody, na zachód, za kościołem cmentarze. Miasto do końca XIX w. posiadało 4 cmentarze; katolicki i prawosławny były położone na południe od miasta, na wzgórzach, przy drodze wiodącej w kierunku Warszawy. Malowniczo położone, oddzielone były od siebie wąwozem. Oba otoczone były murami kamiennymi. Na cmentarzu prawosławnym zachowała się do dziś, w bardzo złym stanie technicznym, wjazdowa brama o architekturze neogotyckiej. Na krańcach wschodnich miasta, za rynkiem tzw. Jałowym, znajdował się cmentarz tatarski, dziś nie istniejący, oznaczony jeszcze na planie z 1868 r. Na północ za „Gościńcem Choynowskim”, w stronę wsi Skaje usytuowany był cmentarz żydowski, zniszczony w czasie ostatniej wojny. Do dziś pozostała jedynie murowana bramka z połowy XIX w., tynkowana, o arkadzie wejścio-

¹³ Ibid.

¹⁴ Zmarły w 1710 r. I. Wróblewska, Studium historyczno-urbanistyczne Szczuczyna, opracowanie w PKZ, maszynopis, Warszawa 1959.

¹⁵ Inwentarz dóbr szczuczyńskich, o.c.

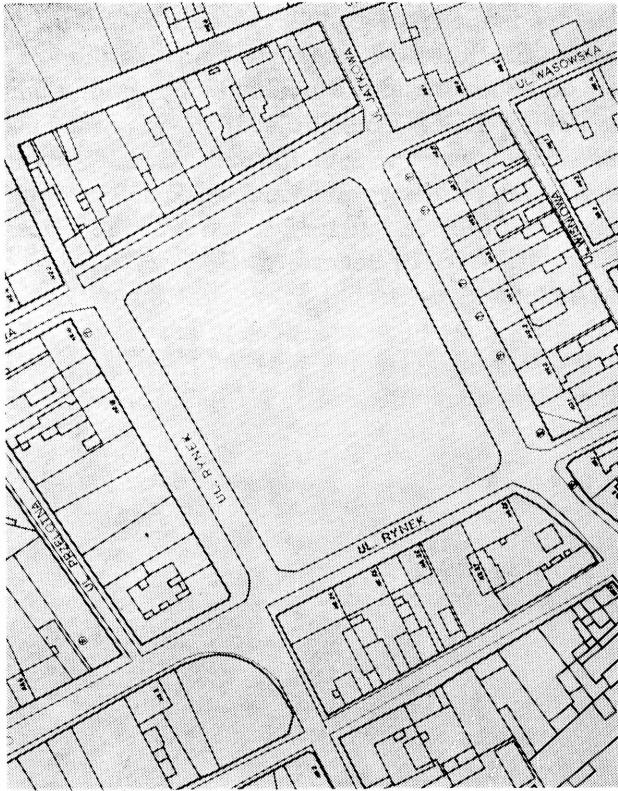
Ryc. 6. Schemat sytuacji Starego i Nowego Szczuczyna z oznaczeniem budowli zabytkowych. Rekonstrukcja, oprac. A. Czapska

1 — kościół i klasztor, 2 — kolegium, 3 — dom z XVIII w., 4 — stara karczma, 5 — miejsce po ratuszu, 6 — stara poczta, 7 — Rynek Koński, 8 — bożnica, 9 — zbór ewangelicki, 10 — ruiny zamku, 11 — bożnica, 12 — stara karczma, 13 — nowa poczta z XIX w.

wej zakończonej półkoleście, oraz kilkanaście połamanych kamiennych płyt nagrobkowych.

Z zabudowy wcześniejszej XVII i XVIII w. pozostała jedna kamienica w narożniku północno-wschodnim oraz zespół kościelno-klasztorny i kolegium pijarskie. Resztki ruin dawnej rezydencji Szczuków, obecnie odkopane, znajdują się na terenie POM w północno-wschodniej części miasta. Na zabudowanym i zniwelowanym terenie trudno było do niedawna odczytać zarys pałacu i kompozycje całego założenia rezydencji, powiązanej niegdyś z miastem i z zespołem sakralnym.

Kościół pod wezwaniem NMP wzniesiony został w latach 1701—1711

Ryc. 7. Plan współczesny Rynku w Szczuczynie, skala 1 : 1000, ze zbiorów ZHArch i Sz. PW.

według projektu Józefa Pioli, a konsekrowany w 1743 r. przez biskupa chełmińskiego A. S. Załuskiego.

Przylegający do kościoła klasztor popijarski został wybudowany w latach 1697—1701, początkowo według projektu architekta de Flaniersa, a następnie według arch. J. Pioli; od strony północnej kościoła przylega do niego budynek kolegium, również murowany, powstały w okresie budowy kościoła.

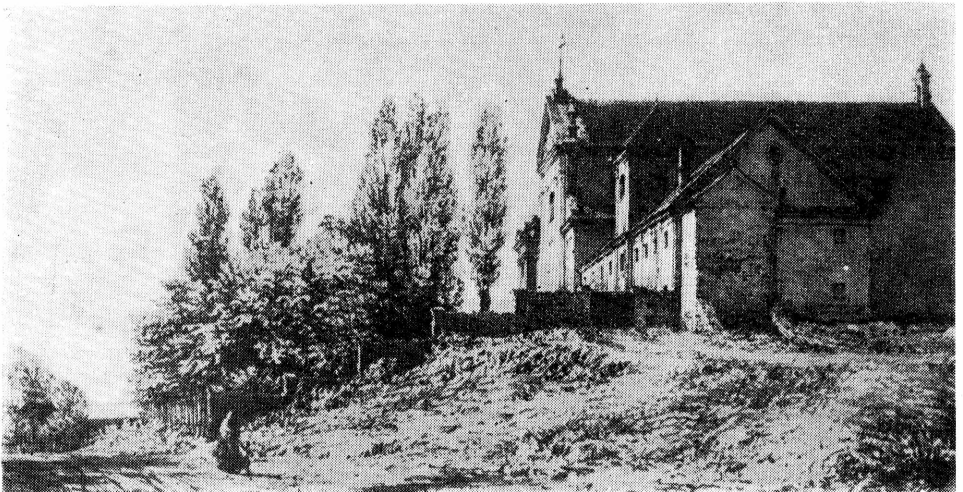
ZABYTKI ARCHITEKTURY

Kościół i klasztor powstały częściowo z fundacji właściciela miasta, Szczuki, i częściowo jako votum z dotacji króla Jana III. Król przeznaczył znaczną sumę na budowę kościoła¹⁶, do której dołączył także swój

¹⁶ „Piola buduje jednocześnie pałac na Mazurach, koło Kętrzyna, w Nakomiadach, dla hr. Hoverbecka”. M. Karpowicz, Architekci warszawscy w Szczuczynie na przełomie XVII i XVIII wieku, „Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1957, nr 3.

finansowy wkład podkanclerzy. Na utrzymanie klasztoru pijarów wraz z kolegium Szczuka dał jeszcze dodatkowe sumy i fundacje¹⁷.

Prace zaczęto od budowy klasztoru, a kamień węgielny położono 8 maja 1698 r. Według „Złotej Księgi”, znajdującej się w parafii szczuczyńskiej, prace przy klasztorze trwały w latach 1697—1711. W tym czasie przy klasztorze wzniesiono tymczasowy drewniany kościółek, zapewne w miejscu, gdzie obecnie znajduje się budynek szpitala. Jako ostatnie wzniesiono zachodnie skrzydło i wieżę zegarową. Budowa nowego murowanego kościoła przypada zapewne na końcową fazę prac budowlanych przy klasztorze, tj. 1701 r., przy którym jeszcze trwają prace do 1706 r. Po dwóch latach przerwy spowodowanej wojną, w 1708 r. wznowiono roboty, które dalej prowadziła żona podkanclerzego po jego śmierci. Kościół został konsekrowany dopiero w 1743 r.

Ryc. 8. Szczuczyn, widok zespołu kościelno-klasztornego, litografia z XIX w., ze zbiorów PIS w Warszawie

Kolegium pijarskie zostało zamknięte w 1805 r. przez rząd pruski, a w jego miejsce otworzono Szkołę Wydziałową, którą później przeniesiono do nowo rozwijających się Suwałk. Jeszcze do 1867 r. była tu szkoła elementarna, a następnie gmach został przyjęty przez szpital rejonowy. Rozbudowa skrzydła szpitalnego, która powiększyła budynek, nastąpiła w 1912 r.

Gmach klasztoru w ciągu XIX w. uległ wielu przeróbkom. Umieszczo-

¹⁷ Fundacja w postaci gruntów na terenie miasta: „Fundusz Ziemiański pijarów od Dziedziców Dóbr Szczuczyńskich wyłączający się, jako znaczny Erekcję Fundi Miasta, tak on będąc przylegały ulicami Grabowskiej, Kościelnej, Klasztornej, Janowskiej i Gumnom Miejskim, oraz ogrodom...” Inwentarz dóbr szczuczyńskich, o.c.

no tu mieszkania prywatne, szkołę powszechną, w narożniku południowo-wschodnim wbudowano cerkiew, w końcu przeniesiono tu plebanie i urządzono mieszkanie dla księży.

Kościół w latach 1805—1890 był zależny od parafii w Wąsoszach. W XIX w. wykonano różne drobne przeróbki, które jednak nie zmieniły pierwotnego układu i wystroju budynku. Kościół zaprojektowany został w stylu spokojnego baroku¹⁸. Przy projektowaniu kościoła przez J. Piotę duży udział brał sam Szczuka, dając autorowi szereg dyspozycji (pierwotna koncepcja przewidywała zwieńczenie kościoła kopułą).

Ryc. 9. Szczuczyn, kościół, widok, fot. I. Gąsiorowska

Usytuowany na wzgórzu, połączony został z rynkiem przez wybiegającą z narożnika południowo-wschodniego ul. Kościelną. Kościół nie jest orientowany (prezbiterium zwrócone na zachód). Stanowi on centrum kompozycji zespołu klasztor-kolegium. Budynek klasztoru wzniesiony od strony południowej zaprojektowany został wokół kwadratowego dziedzińca otoczonego trzema skrzydłami dwukondygnacyjnego budynku. Od północy wzniesiono jedno skrzydło kolegium. W ten sposób frontowa, wschodnia elewacja kościoła stanowi centrum symetrycznej kompozycji długiej elewacji zwróconej ku miastu. Dwie wieże z barokowymi hełmami, jedna

¹⁸ Czemu przykładem są dosyć proste formy hełmów na wieżach klasztoru i dawnego kolegium.

na osi elewacji klasztoru, druga na osi elewacji kolegium, stanowiły dwa boczne akcenty wysokościowe z dwóch stron kościoła.

Kościół otrzymał plan trzynawowej bazyliki o prezbiterium zakończonym na zewnątrz prostokątnie. Moda warszawska w końcu XVII w. na proste elewacje typu trzynawowego kościoła kapucynów przedostała się, jak widzimy na przykładzie Szczuczyna, szybko na Podlasie. Od wnętrza prezbiterium tworzy półkolistą absydę. Nawa główna przykryta została kolebką na podwójnych gurtach. Okna oświetlające nawę główną umieszczono w lunetach wcinających się w sklepienie. Natomiast nawy boczne przykryto sklepieniami krzyżowymi. Cztery filary podtrzymujące sklepienie posiadają każdy po 2 pilastry mające swój odpowiednik w podwójnych gurtach. We wnętrzu zastosowano „wielki porządek” kompozytowy, w nawach bocznych pilastry są w porządku tokańskim.

Elewację frontową zaprojektowano w porządku tokańskim, przy czym pilastry „wielkiego porządku” stoją na piedestałach. Zdwojone pilastry, rozsunięte na osi, podtrzymują tympanon części wyższej, akcentują oś i odpowiadają wysokości nawy głównej.

Nawom bocznym odpowiadają w elewacji gładkie ściany, połączone z częścią środkową charakterystycznymi dla baroku spływami, zasłaniającymi dachy naw bocznych. Dekoracja rzeźbiarska jest bardzo skromna. Jedynie tympanon wypełniony został płaskorzeźbą, tzw. Okiem Opatrzności i ozdobiony na narożnikach kamiennymi wazonami. Obie elewacje boczne są proste, bez ozdób, z oknami zakończonymi łukami.

Klasztor od frontu posiada elewację 9-okienną, dwukondygnacyjową, zwieńczoną prostym gzymsem. Jediną ozdobą tej kompozycji jest centralnie usytuowana wieża-brama, z bogatym chełmem krytym blachą. Symetrycznie do klasztoru, po drugiej stronie kościoła, od północy zostało wzniesione skrzydło budynku kolegium. Niestety, zniszczony podczas działań wojennych chełm drugiej wieży został zastąpiony czterospadowym dachem, czekając na rekonstrukcję i przywrócenie symetrii tej pięknej kompozycji.

Zespół klasztorno-kościelny projektował architekt J. Piola¹⁹ na zlecenie podkanclerzego. Prace budowlane prowadzili kolejno: Kacper tzw. Niemiec, a następnie (od 1706 r.) Fontana II.

Z historycznej zabudowy mieszczańskiej pozostało do dziś już niewiele: murowany budynek XVIII-wieczny przy ul. Kilińskiego, oraz naróżna kamienica — Rynek 1.

Kamienica Rynek 1, róg ul. Gumiennej, jest najstarszym zachowanym budynkiem mieszkalnym Szczuczyna, powstałym w XVII w. Murowana, z cegły, dwukondygnacyjowa, podpiwniczona, na osi, sień ma sklepioną ko-

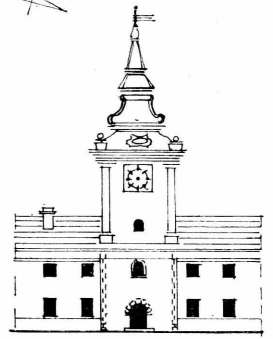
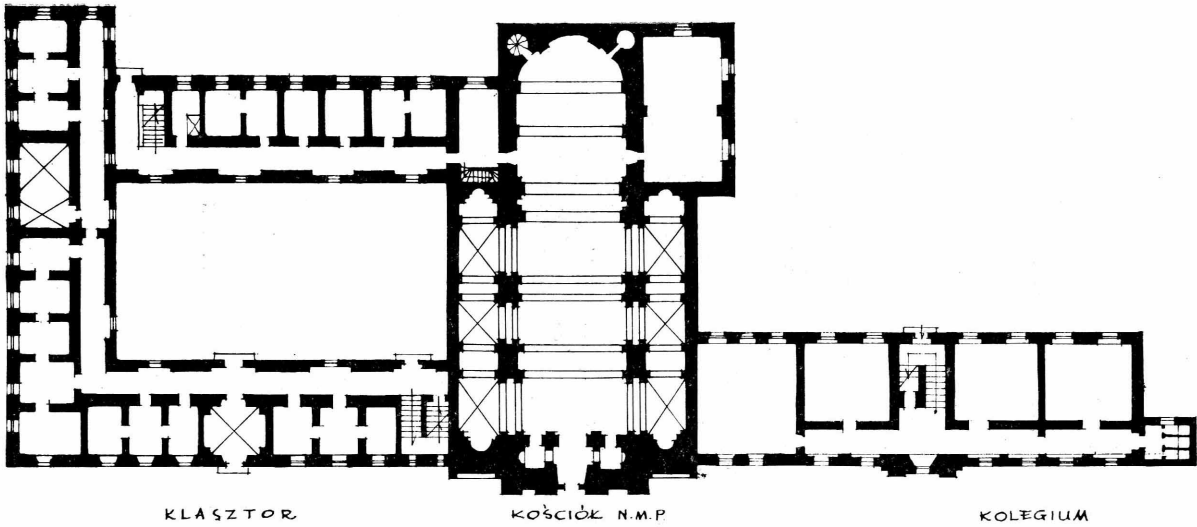
¹⁹ J. Piola prowadził w tym czasie prace nie tylko w Szczuczynie, ale w całym kraju.

Ryc. 10. Szczuczyn, fragment dawnego Kolegium, fot.
A. Czapska

lebkę. Ściany są z cegły, fundamenty kamienno-ceglane, dach dwuspadowy z trójkątnym szczytem w narożniku. Do planu o rzucie kwadratu ($14,5 \times 14,7$ m), dostawiona została parterowa oficyna, znacznie przerobiona w czasie przebudowy w XIX w. Także elewacje i piętro uległo przebudowie w XIX w. przez wprowadzenie innego kształtu otworów drzwiowych i witryn sklepowych. Zmieniono też dawną **bramę wjazdową** od rynku, przez zamurowanie i wstawienie otworu **drzwiowego**. Układ rzutu dwutraktowy. Elewacja o 6 osiach, prosta, bez ozdób, 7 nowo przebitymi witrynami sklepowymi. Na piętrze 5 osi okiennych (okna powiększone). Od podwórza na parterze 2 okna, na piętrze 3 okna. Wzdłuż ul. Gumiennej w XIX w. dobudowano oficynę o dachu dwuspadowym, krytym dachówką, podobnie jak i korpus główny.

Poczta przy ul. Kilińskiego (Zamkowej) o bryle zbliżonej do poczty w Augustowie czy Miastkowie, pochodzi z początku XIX w. i tworzy zespół 3 budynków. Wszystkie trzy o planach prostokątów połączone są

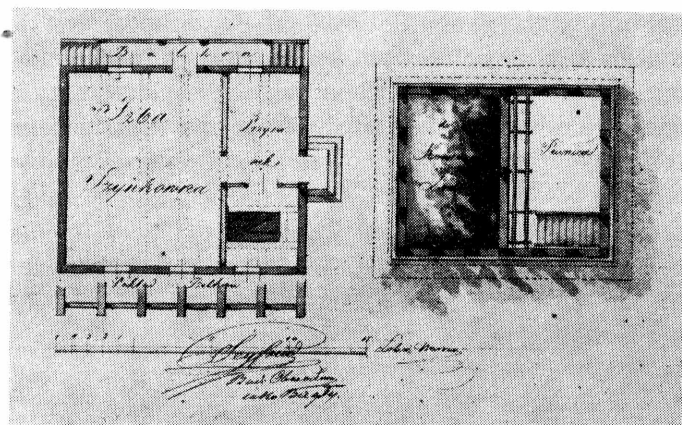

FRAGMENT ŚRODKOWY ELEWACJI

Ryc. 11. Szczuczyn, zespół kościelno-klasztorny, rzut przyziemia, oprac. A. Czapska

ze sobą bramkami. Budynek środkowy ma elewację 5-osiową, ujętą w boniowania. Budynki kryte dachami 4-spadowymi, pokrytymi dachówką.

Dom zajezdny przy ul. Kilińskiego 2 (blisko rynku), pochodzi z drugiej połowy XIX w., jest murowany, tynkowany, piętrowy, na planie prostokąta. Elewacja od ulicy 3-osiowa, naroża boniowane, okna z gzymssem dekoracyjnym, pod oknami płyciny, dach niski 4-spadowy.

Ryc. 12. Rzut kamieniczki w Szczuczynie — „Domu Szynekowego”,
fot. ze zbiorów PIS w Warszawie

Domy mieszkalne są przeważnie parterowe, tynkowane, często z pięterkiem nad częścią środkową, o boniowanych narożach, o profilowanych obramieniach okiennych. Gzymsy pod dachami proste. Kilka kamieniczek piętrowych to Rynek 4 i 16, ul. Kilińskiego 2. Pozostała też jeszcze liczna drewniana zabudowa o prostej dekoracji, jak np. ul. Gumienna²⁰, Kilińskiego 26, ul. Łomżyńska 16.

Przy ul. Szpitalnej do początku XIX w. znajdował się dworek Szczuków, zbudowany na początku XVII w. i przekazany przez Seweryna Szczukę Siostrom Miłosierdzia na Szkołę Dziewcząt²¹. „...Jerzy Potocki, dziedzic Szczuczyna w r. 1772 Rozgard bez opłaty puścił PP Miłosiernym na lat 3. Jego nadanie w Protokule Dekretów Zamkowych od 1732 r. zaczynającym się, zapisane, gdzie zastrzeżone, że Pole to zawsze do dyspozycji Dworu wrócić ma”²². Po przeniesieniu się Sióstr do Warszawy, dworek został zamieniony na karczmę, którą w 1817 r. rozebrano.

Do zachowanych zabytków architektury, lecz w zmienionej bardzo formie, zaliczyć można jeszcze dawny zbór ewangelicki, odsunięty trochę od ul. Kilińskiego, ustawiony do niej szczytem. Był to prosty budy-

²⁰ I. Wróblewska, o.c.

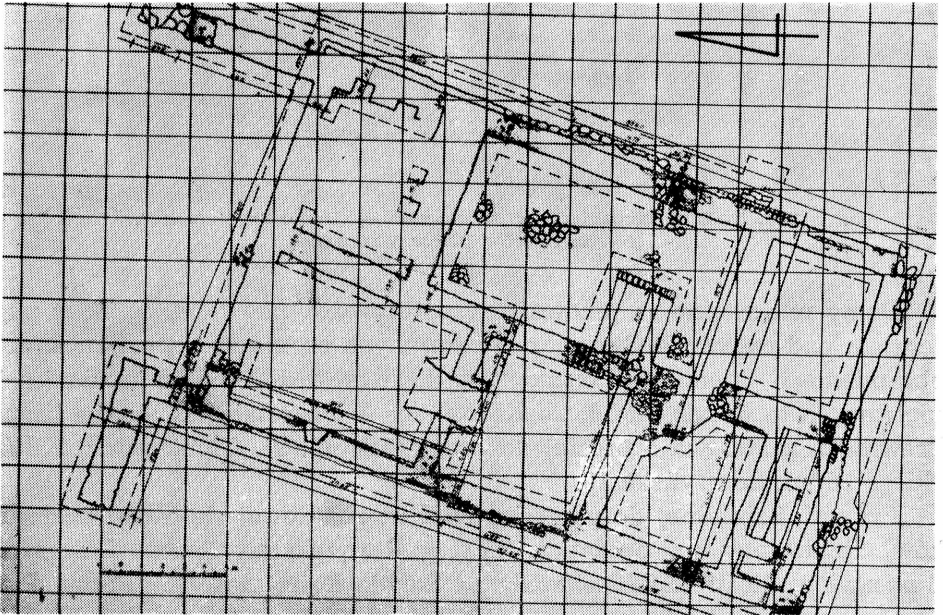
²¹ Inwentarz dóbr szczuczynskich, o.c.

²² Ibid.

nek o planie prostokąta, przykryty wysokim dwuspadowym dachem. Po wielu przebudowach nie pozostał żaden detal z dawnej architektury sakralnej. Obecnie użytkowany jest przez spółdzielnię na magazyn.

BUDOWA ZAMKU I PRZEKSZTAŁCENIE GO NA PAŁAC

We wrześniu 1687 r. rozpoczęto roboty ziemne pod przyszłą rezydencję właściciela; roboty trwały do 1690 r. Początkowo był to zameczek obronny, usytuowany na północnym krańcu miasta, nad rzeką Wissą i jej rozlewiskami. W ten sposób od wschodu zamek posiadał naturalny obronny teren. Zamek i miasto zostało otoczone umocnieniami ziemnymi i fosami, których zarys częściowo zachował się do dziś, przypominając wie-

Ryc. 13. Szczuczyn, pałac Szczuków, rzut odkopanych fundamentów w skali 1:50, oprac. A. Czapska

lobok. Rzeka Wissa i jej dopływ Księżanka dostarczały wody potrzebnej dla fos. W XVII w. tak miasto, jak i rezydencja miały charakter obronny. Prace budowlane przy mieście i przy zamku szły równolegle i prowadzone były przez architektów sprowadzanych przez podkanclerzego z Warszawy.

Pierwszy etap robót i prace projektowe prowadził architekt de Flaniers, który rozpoczął od robót ziemnych przy przyszłym zamku (1687 r.),

przy planowaniu nowo zakładanego miasta, poszczególnych kamieniczek oraz zespołu sakralnego. Od 1689 r. prace prowadził młody architekt Józef Fontana, który został głównym architektem Szczuczyna aż do czasu swej choroby. Następnym etapem prac kierował Józef Piola przy współpracy Józefa Szymona Bellottiego²³. „... pałac w Szczuczynie został przez Piolę zaprojektowany przypuszczalnie w 1704 r., gdyż początek sezonu budowlanego 1705 r. to początek jego realizacji”²⁴.

W 1709 r. Fontana sprowadza kamień do okładziny zewnętrznej pałacu, a w 1711 r. są już prowadzone roboty przy wykańczaniu wnętrza, tak że w 1716 r. rozwieszano obrazy.

Przy pałacu zaplanowano założenie ogrodowe, które projektował i przeprowadzał roboty specjalnie z Warszawy sprowadzony ogrodnik²⁵.

Jak wyglądał pałac i jego otoczenie, możemy wnosić jedynie z nielicznych wzmianek znanych nam dzisiaj. Można tylko wyprowadzić analogie na podstawie prac zachowanych architektów, którzy brali udział przy jego projekcie i budowie, jak również na podstawie upodobań inwestora. Wznoszone w tym czasie przez kanclerza Szczukę budynki mogą nasuwać skojarzenia z architekturą wznoszonego przez niego pałacu w Szczuczynie.

Znamy dworek drewniany Szczuki w Lubelskiem z opisu (zapewne *Tatary*) z 1691 r., skąd do pałacu w Radzynie przewieziono obrazy, oraz dwór w Warce, który budował zaprzyjaźniony ze Szczuką architekt Locci. Zapewne więc gust właściciela oraz typ architektury wznoszonej przez wymienionych budowniczych składał się na cały wystrój pałacu w Szczuczynie.

Dopiero połączenie wiadomości archiwalnych z analizą porównawczą obiektów umożliwi określenie związków artystycznych Białostoczczyzny z najbliższym i dalszym rejonem kraju. Przez analizę przeprowadzoną i odkopany rzut pałacu można pokusić się o odtworzenie pierwotnego planu. Posiadamy obecnie tylko rzut odkopanych fundamentów pałacu wskazujący w zarysie na jego główny układ wewnętrzny.

Z odkopanego planu wynika, że był to dwutrakt, posiadający od strony południowej jedną dwubiegową klatkę schodową oraz drugą usytuowaną centralnie w północnym narożniku holu wejściowego.

Od strony wschodniej (od rzeki i ogrodu) rysują się wyraźnie fundamenty 3 sal, z czego środkowa na wprost holu wejściowego jest wyraźnie większa i zapewne była najreprezentacyjniejsza²⁶.

²³ Józef Szymon Bellotti (Belloto) architekt współpracujący przy wielu budowach z J. Piolą, zmarł w Warszawie w 1708 r. S. Łoza, o.c.

²⁴ M. Karpowicz, o.c.

²⁵ „...ogrodnik pałacu Kazimierzowskiego przyjedzie, jechałby zaraz, tylko słaby po chorobie, o inszego rozumnego trudno...” Cytat za M. Karpowicz, o.c.

²⁶ Zarys całości tworzy prostokąt o wymiarach zewnętrznych: 18×32 m, co odpowiada proporcji „złotego podziału”.

Typ muru i zasadę ilustruje rycina 14 przedstawiająca mur zewnętrzny pałacu. Szczególnie wyraźnie widać rodzaj wiązania od strony zachodniej (od podjazdu), gdzie mur został odsłonięty w czasie wykopów na całej długości elewacji z fragmentem fundamentów. Fundamenty wzniesione były z dużego kamienia polnego nieobrabianego, co widać na rysunku z przekrojem wykopu-sondażu. Odcinek muru najlepiej zachowany, to narożnik od strony miasta (południowo-zachodni), gdzie zachowały się fundamenty dwubiegowej klatki schodowej. Zaprawę stanowiła mieszanina wapna z piaskiem, w kolorze jasnoszarym²⁷. Ustalenie chronologiczne powstawania poszczególnych partii murów i faz budowy pałacu jest na razie ryzykowne ze względu na duże zniszczenia i przemieszczenia elementów budowlanych w czasie licznych rozbiórek prowadzonych od początku XIX w., to jest od czasu, kiedy nieużytkowany pałac popadł w ruinę.

Po zdjęciu zewnętrznych warstw ziemi i gruzu ceglanego został odkryty zarys fundamentów korpusu głównego²⁸, tworzącego prostokąt z dostawioną od strony północnej częścią, długości ok. 8 m, która uległa największym zniszczeniom. Część północna była zapewne częścią kuchenną. Zarys jej fundamentów daje się odczytać tylko w niewielkich partiach, bezpośrednio przylegających do północnej ściany pałacu. Tutaj przy murze poprzecznym odkryto resztki sklepień i pach sklepień piwnicznych, fragmenty posadzki kamiennej i okienka piwniczne.

Część główna posiada mur okalający zewnętrzny grubości średnio 1,5 m, mury środkowe grubości od 1,0 do 1,3 m, mury poprzeczne od wschodu szerokości ok. 1,0 m, mury poprzeczne od zachodu grubości 0,83—1,0 m.

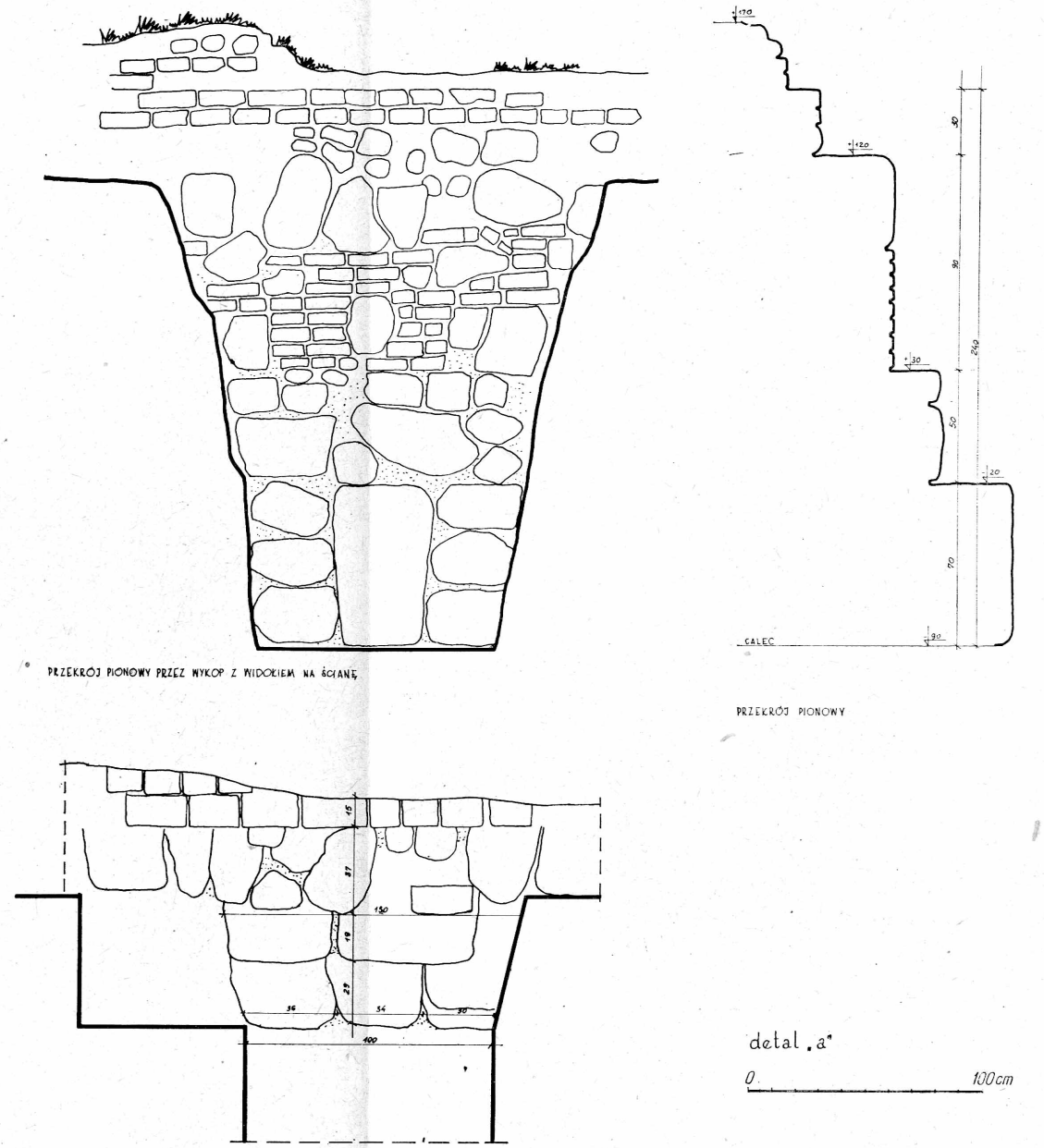
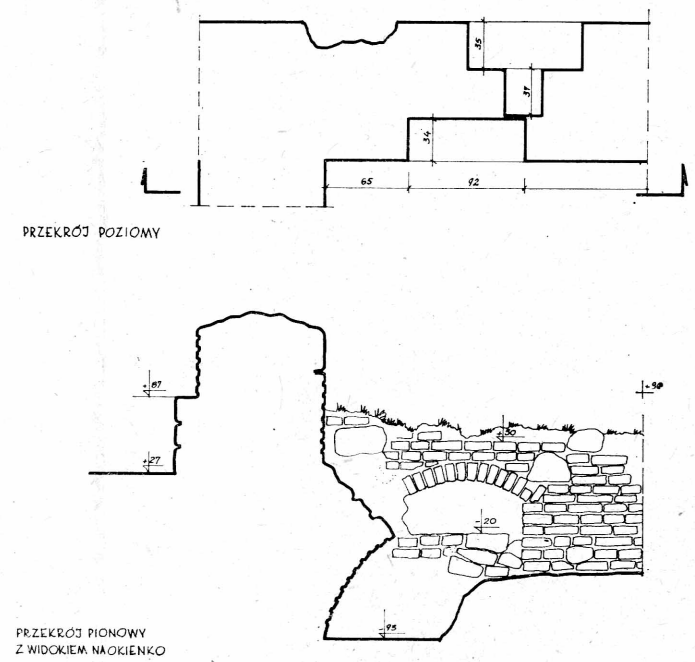
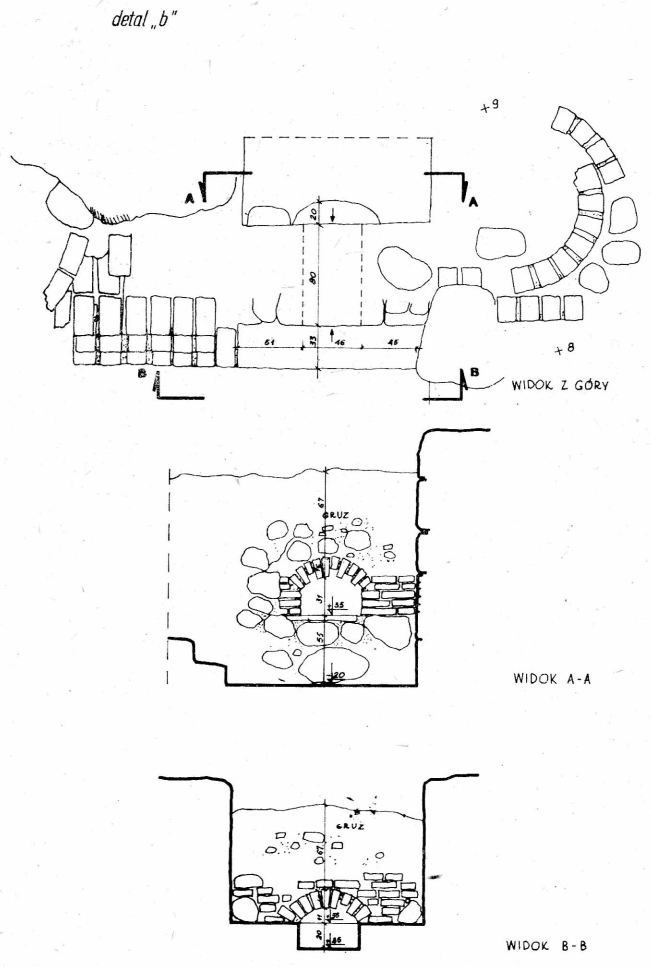
W partii środkowej podczas wykopalisk natrafiono na resztki pieców w postaci rozbitych kolorowych kafli, polewanych. Częściowa ich rekonstrukcja pozwoliła na odczytanie kształtu i wzorów na niektórych z nich. Rycina 15 ilustruje typ kafla, który udało się zlepić.

Do rozwiązania też pozostaje sprawa usytuowania pałacu i jego otoczenia względem sieci ulicznej i zespołu miejskiego wcześniejszego. Pałac podkanclerzego Szczuki powstał, jak wiadomo, w miejscu istniejącego budynku poprzedniego, który powiększył architekt de Flaniers, a następnie J. Piola i J. Fontana. Samo założenie jest więc związane z przełomem XVII i XVIII w. Ostateczną formę pałacowi nadaje J. Piola, który prowadzi także roboty wykończeniowe we wnętrzach.

Próba rekonstrukcji usytuowania pałacu względem miasta idzie w kierunku odtworzenia dawnej sieci ulicznej. Chaotyczna późniejsza zabudo-

²⁷ Badania próbek zapraw pobranych z murów przebadala w Pracowni Muzeum Narodowego w Warszawie doc. dr H. Jędrzejewska.

²⁸ Powierzchnia głównego budynku wynosi 576 m², części północnej — kuchennej ok. 144 m².

Ryc. 14. Szczuczyn, fragmenty odkopanego muru pałacu Szczuków, oprac. A. Czapska

. Ryc. 15. Szczuczyn, pałac Szczuków, kafel piecowy znaleziony w czasie badań odkopanych ruin w 1966 r., fot. A. Czapska

wa, szczególnie z XIX w., zagubiła zupełnie układ wcześniejszy, z XVII w. Jedynie ślad po ulicy obecnie Krzywej, wybiegającej z narożnika północnego Rynku Głównego i kierunku starej alei wysadzonej starodrzewem, idącej w stronę ul. Kilińskiego (dawna Zamkowa), wskazuje na pierwotny bieg ulicy łączącej miasto z pałacem. Zarys dziedzińca i parku przy pałacowego także uległ zatarciu w czasie licznych dewastacji, a następnie zabudowy tego terenu przez nowego użytkownika, jakim został po wojnie POM.

Opracowanie PKZ z 1959 r. zajmuje się miastem i kościołem, a nie pałacem, po którym ślad zaginął, a właściwie pozostał niewielki zarośnięty chwastami pagórek. Dopiero odkopane w ciągu dwóch letnich sezonów (lato 1966 i 1967 r.)²⁹ ruiny pałacu odsłoniły zarys fundamentów z resztkami podjazdu uformowanego przez mury od strony frontowej. Pałac usytuowany był na „godzinę 11”³⁰; stał na lekkim wzniesieniu, jaki tworzyła krawędź dawnego brzegu Wissy (pradolina rzeki tworzyła niedostępne rozlewiska i mokradła). Dawne założenie obronnego zameczku od strony rzeki i jej rozlewisk miało więc obronę naturalną. Po rozpoczęciu prac kanclerz Szczuka jednak zmienił decyzję i obronny dwór-zamek za-

²⁹ Prace wykopaliskowe i badania prowadzone były na zlecenie Konserwatora Zabytków woj. białostockiego przez Katedrę Historii Architektury i Sztuki PW, pod kierunkiem dr inż. A. Czapskiej z zespołem: mgr W. Rzechowski, mgr D. Służewska, mgr M. Wojciechowski.

³⁰ Takie usytuowanie budynku, że najlepsze naświetlenie elewacji występowało o godzinie 11.

mienił w barokową rezydencję o charakterze reprezentacyjnym. W ten sposób budowla straciła swój pierwotny charakter obronności. Zapewne w miejscu dawnych obwarowań znalazł się modny wówczas park, do urządzenia którego kanclerz sprowadził ogrodnika aż ze stolicy. Teren rezydencji znajdował się poza rzeczką Księżanką, za mostkiem oddzielającym Stare Miasto od Nowego, rozłożonego wzdłuż traktu — ulicy Zamkowej. Na przestrzeni pomiędzy rzeką Wisłą a ul. Zamkową znajdował się teren zwany „Zamczysko”, „Ogrody” lub „Folwark”. Jest to miejsce dawnego założenia parkowego przy pałacu, objęte według danych archiwalnych³¹ obwarowaniami ziemnymi, związanymi z pierwotnym założeniem obronno-zamkowym.

Na historycznych mapach znajdujących się w AGAD w Warszawie (Mapa Parthesa z 1795 r., mapa Kwatermistrzostwa WP z 1839 r.) założenie pałacowe już nie jest oznaczane. Jedynie na przerysie planu z 1868 r., znajdującym się w zbiorach PAN³², mamy oznaczone niewielkie wzniesienie z ruinami pałacu oraz drogi łączące pałac z miastem. Rosyjski plan miasta Szczuczyna z 1886 r. zaznacza granice miasta wzdłuż linii dawnych obwarowań (zarysowuje się kształt wieloboku), ale nie oznacza nawet terenu zamku. Na planie tym oddziela się bardzo wyraźnie Stare Miasto od Nowego, czytelny jest kształt rynków. Natomiast bardzo schematycznie oznaczone są zabudowania klasztorno-kościelne, nie ilustrujące stanu faktycznego. (Na rysunku klasztor posiada jedno skrzydło frontowe, brak więc dziedzińca wewnętrznego.)

Dane z 1810—1811 r. określają w ten sposób położenie zamku: „...Zamczysko wespół z posiadłością dworu uważa się mieć położenie swoje po prawej stronie Gościńca Barańskiego, którym się od pierwszej części Lokacją zwaną odgraniczając, nad wsią Baranami tak daleko ma swoją rozciągłość, jak staw wodny po gościniec i groble ku placom zabudowanym miejskim szczuczyńskim zachodzi. W innych dwóch stronach zaczyna się ten obwód Zamczyska Dwórnegu strużką Xieżanką zwaną aż po most Nowe-Miasto zaczynający y po wszystkie zabudowane place tegoż Nowego Miasta, dopóki, tu nie wpadną do Gościńca Barańskiego ... Wały, któremi się Zamczysko otacza, 1 mórg 250 prętów, staw wodny zarosły na prawą stronę Gościńca Barańskiego — 1 włoka 13 morgów 155 prętów”³³.

Dokładniejsza analiza planu odkopanych fundamentów pałacu wskazuje na bardzo precyzyjnie wyważone jego proporcje, gdyż stosunek szerokości do długości budynku jest w tzw. złotym cięciu³⁴. Sytuacja bu-

³¹ Inwentarz dóbr szczuczyńskich, o.c.

³² Zakład Historii Budowy Miast PAN.

³³ Inwentarz dóbr szczuczyńskich, o.c.

³⁴ Proporcje „złotego podziału”, inaczej w „złotym cięciu”, uważane za idealne w starożytności, znalazły zastosowanie w architekturze także w okresach następnych. Wyrażają się one stosunkiem liczbowym 382 : 618.

dynku pomyślana była w ten sposób, że widokowo łączył się z najwyższym akcentem miasta, jakim był zespół kościelno-klasztorny.

Prace wykopaliskowe oraz projekty nad stałym zabezpieczeniem zagrożonych murów powstały z inicjatywy Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Mają one na celu zachowanie dla miasta jeszcze jednego wartościowego elementu zabytkowego, mówiącego nie tylko o przeszłości i znaczeniu miasta, lecz przede wszystkim o jego ciekawej historycznej kompozycji urbanistycznej.

A N E K S

Mieszkańcy w mieście od 1799 do 1967 r.

Rok	Liczba mieszkańców	Rok	Liczba mieszkańców
1799	1849	1902	5200
1811	2500	1914 *	6529
1817 *	2457	1930	5648
1820	2500	1939	5600
1827	3084	1946	2479
1867	4000	1957	3103
1869	4712	1959	3189
1897	5756	1961	3179
		1967	3500

Obecne i dawne nazwy ulic w Szczuczynie

I. Stare Miasto

Nazwa obecna	Nazwa dawna
Część Kilińskiego	Nowy Świat, Zamkowa
Krzywa	Krzywa (od rynku)
Tatarska	Nadstawna, Grabarska
Wąsowska	Wąsowska
Wiśniowa	Wiszniewska
Wjazdowa	Stopolna
Targowisko	Rynek Jałowy, Rynek Kozi
Gumienna	Gumienna
Sobieskiego	Janowska (od Miynu do księży Pijarów)
Klasztorna	Szpitalna, Ogrodowa (od ul. Janowskiej aż po Grabowską)
Kościelna	Kościelna (z Rynku wąsko, a pod kościół podchodząc szeroko roztworzona)
Senatorska (Księżanka)	Grabowska (Gościniec Warszawski)
Wesoła	Browarna (Wesoła od exystencji na niej Browarów)
Park	między Ogrodową a Nową „Rynek Koński”

* Dane ze „Złotej księgi Parafii Szczuczynskiej” (Archiwum przy kościele w Szczuczynie, ks. Czarnowskiego).

II. Nowe Miasto

część północna, ul. Kilińskiego
ul. Szczuki (szosa do Grajewa)

ul. Nowego Miasta, ul. Zamkowa
Gościniec Litewski — droga na Augustów

Gościniec Choynowski (Gościniec Barański)

obecnie zabudowany (Poczta)

Rynek Nowego Miasta za Gościńcem Choynowskim ku wsi Skaje, za szkołą żydowską

Wielkości cegieł stosowanych w budynkach na terenie woj. białostockiego od XVI do XIX w. spotykanych w czasie badań architektonicznych

Miejscowość	Obiekt	Wiek	Wymiar cegły w cm
Szczuczyn	ruiny pałacu	XVII—XVIII	6—7 × 15—16 × 28—29 5 × 14 × 24, 6 × 15 × 27
Sejny	klasztor	XVII	6—7 × 15 × 28—29
Supraśl	brama klasztorna	XVIII	5—6,5 × 16 × 29—30
Krasnybór	kościół	XVI	9—8 × 28—29 × 12 9—8 × 12 × 30—31
Wąsosz	ruiny zamku	XVI	8,0 × 13,5 × ... 7,5 × 13,0 × ...
			8 × 14 × 29—29,5—30
	kościół	XVI	7,5—8 × 14,5 × 29,5
Rutki	kościół	XVI(?)	8 × 14 × 29,5
	krypta		8—8,5 × 15—16 × 29—30
	poddasze		7—8 × 15—15,5 × 28—29

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Окрестности Щучина вначале входили в состав Мазовецкого воеводства, земли виской, вонсошского района. Первые сведения дошедшие до нас о Щучине появились в XV в., а название Щучин связано с родом Щук.

Владелец Щучина, заместитель великого литовского канцлера, Станислав Антоний Щука получил в 1692 г. для поселья от короля Яна III магдебургские права и ряд привилегий, что повлияло на экономическое развитие городка. Благодаря покровительству богатых владельцев, Щучин разрастался и отодвигал районный Вонсош на второй план; в течение многих десятилетий, вплоть до второй половины XIX в. он был местопребыванием районных властей. Здесь успешно развивалась торговля и ремесла. В конце XVII в. и в начале XVIII в. город населяли в основном поляки, занимающиеся торговлей и земледелием. В XIX в. здесь стали поселяться евреи, которые по большей части занимались торговлей скотом. Железная дорога, построенная в середине XIX в., обошла Щучин, что замедлило процесс развития торговли и ремесла. Районные власти переехали в соседний Граев, через который проходила железная дорога.

Строить город начал заместитель великого канцлера С. А. Щука в 1689 г. на месте, где были расположены деревня и усадьба. Залитые водой окрестности

нуждались в инженерно-мелиорационных работах, чтобы создать защитную систему рвов и каналов, окружающую территорию будущего города и замка. Первым проектировщиком был французский архитектор де Флани. Он запроектировал город в форме пятиугольника, в центре которого разместил большой рынок размерами 155×130 м. Посередине рынка были сооружены торговые лавки и магистрат, от каждого угла рынка отходили 2 улицы. Строительство города расширялось в северном направлении и в конце XVIII в. там возник Новый город с собственным рынком.

На южных окраинах города, на холме, на средства владельца, в конце XVII в. был сооружен, по проекту архитекторов Пиоли и Фонтана, церковный ансамбль. Центром композиции был расположенный между зданием коллегии и монастыря, костел.

В северной части города у реки Вислы архитектор де Флани запроектировал оборонительный замок для владельца города, но в 1698 г. Щука строительство замка передает в руки другого архитектора — Фонтана, который занялся перестройкой замка, создал дворец-резиденцию и парк.

Деревянная застройка во время многочисленных пожаров была уничтожена, подвергнута перестройке. Из жилых построек немного осталось.

На территории уже Нового города, за речкой Ксенжанкой, существовал небольшой евангелический собор, в настоящее время собор полностью перестроен. В неизменной форме сохранилась Старая почта (начало XIX в.); действующая по сей день. Во время последней войны были полностью уничтожены 3 синагоги, построенные на территории Нового города в XIX в. В XVII в. как город, так и резиденция носили оборонительный характер. На окраинах города остались следы от оборонительных рвов (неровная поверхность). Резиденция вместе с парком была полностью уничтожена. После смерти С. А. Щуки его владения перешли в руки наследников, Потоцких, которые, обладая многочисленными земельными богатствами на юге Польши, не интересовались резиденцией в Щучине. В XIX в. город часто меняет своих владельцев, резиденция постепенно разоряется, приходит в упадок.

SUMMARY

Originally, the vicinity of Szczuczyn was administratively included in the province (voivodship) of Mazowsze, land of Wisz, county (*powiat*) of Wąsosz. The earliest mentions of Szczuczyn are known from the 15th century. The name itself was associated with the family name Szczuka.

The owner of Szczuczyn, deputy chancellor of the Lithuanian treasury Stanisław Antoni Szczuka applied to king John III for the Magdeburg law for the village; it was granted together with a number of privileges in 1692, which stimulated the economic development of the little town. Under the protection of its powerful owners, Szczuczyn was expanding at the expense of the county-seat Wąsosz; eventually it became the residence of the country itself and remained so till the middle of the 19th century. Commercial activities and different trades were developing there.

In the period of locations, the population was predominantly Polish earning their living in commerce and agriculture. From the 19th century onwards, Jews immigrated into the town. Their main occupation was trading cattle. The railroad laid in the middle of the 19th century missed the town which caused a gradual

decline of trade and the handicrafts. The county-seat was transferred to the neighbouring town Grajewo which was located at the railroad.

The building of the town was started in 1689 by the deputy chancellor S.A. Szczuka in the location of the existing village and grange. The wet land in that locality demanded extensive drainage works in order to change the overflow-arms of the Vistula into a defensive system of moats encompassing the future town. The first design was made by the French architect de Flaniers. It contained a pentagonal plan of the town with a large market place at its centre (155×130 m). In the middle of the market-place were located shop stalls and the town hall. From each corner of the market-place ran two streets. The town was further extended to the north, where towards the end of the 18th century developed what was called the New Town with its own market-place.

On the southern verge of the town, a complex of ecclesiastical buildings was constructed towards the end of the 17th century. It was designed by the Italians J. Piola and J. Fontana who situated the church in the centre of the complex between the College and the monastery.

Northwards, toward the river Wissa, de Flaniers designed a defensive mansion for the owner of the town. In the course of the construction, Szczuka appointed a new architect, Fontana, who redesigned the mansion into a residential palace with a garden.

The predominantly wooden municipal buildings were destroyed in many fires or else reconstructed. Only a few of the old constructions survived.

In the New Town, on the opposite bank of the brook Księżanka, there was a small Protestant church; at present it retains very little of its original form. The Old Post Office from the beginning of the 19th century survived in its original form and it is still used as such. In the last war, three synagogues erected in the New Town in the 19th century were completely destroyed. In the 17th century, both the town and the residence were of a distinctly defensive character. At the peripheries of the town there are still traces of the former moats in the form of ups and downs. The residence together with the garden was completely destroyed. After S. A. Szczuka's death his estates were inherited by the Potockis, who had big estates in southern Poland and paid little heed to the residence at Szczuczyn. In the 19th century the town changed its owners frequently and the residence was gradually devastated and finally ruined.